

a la pròpia literatura. Finalment, la valuosa contribució de López-Pampló es tanca amb l'edició del text (pp. 172-207).

Conclou el volum l'ampli estudi del mateix Rafael Roca, intitulat «L'epistolari entre Teodor Llorente i Vicent W. Querol (1876-1889)» (pp. 209-287) en què es dona a conèixer un conjunt de trenta-set cartes enviades per Llorente a Querol, producte de la relació epistolar mantinguda entre aquests dos grans intel·lectuals entre 1876 i 1889. Amb tot, la contribució de Roca va molt més enllà, ja que les epístoles que Llorente envià a Querol són editades de manera creuada cronològicament amb trenta-dues que Querol adreçà a Llorente, publicades pel fill del poeta, Teodor Llorente i Falcó, en l'*Epistolari Llorente* (vol. I, 1928); cosa que possibilita entendre en la seva complexa els aspectes d'aquesta correspondència. I és que aquest llegat de seixanta-nou cartes posat a la disposició dels estudiosos del període i del lector en general, contribueix a conèixer amb més profunditat la relació intel·lectual i fraternal dels grans poetes de la Renaixença valenciana i donen llum sobre aquest període tan ric i complex del qual encara hi ha moltes coses a dir.

És per això que davant d'aquest llibre que acaba de veure la llum no podem fer una altra cosa que manifestar el nostre agraïment i satisfacció plena: no sols pels interrogants que hi són resolts, al voltant de la magna figura de Llorente, personatge clau del nostre passat i de la nostra literatura, sinó sobretot pels nous ulls amb què ens fa observar i comprendre el moviment del qual fou l'escriptor i ideòleg més representatiu.

Verònica Zaragoza
(Universitat de Girona)

La Renaixença valenciana i el redescobriments del país. El Centre Excursionista de Lo Rat Penat (1880-1911), estudi i transcripció de Rafael Roca, editorial Denes, València, 2011, 784 pp., ISBN: 978-84-92768-00-4.

Com ocorre amb tots els moviments influenciats pel romanticisme, l'anomenada Renaixença valenciana —i la catalana en general— va tenir com un dels seus trets definitoris el gust pel passat medieval. Entitats com Lo Rat Penat, focus d'irradiació de la Renaixença a terres valencianes, van centrar esforços i pouar referents d'aquell passat idealitzat, gloriós i esvaït. Gloriós en molts sentits. I és que, per als renaixencistes, els segles medievals representaven no sols el cim de la literatura i la cultura en llengua catalana, sinó també l'apogeu d'un Regne de València que, a finals del segle XIX, era pràcticament un record administratiu, una institució perduda que abastava un territori de l'Estat espanyol dividit en tres províncies. Un record, però, ben present a la consciència col·lectiva del poble, i reivindicat explícitament per aquests renaixencistes com a referent de la personalitat històrica valenciana.

Cap casualitat, doncs, que entre 1880 i 1911 el Centre Excursionista creat al si de Lo Rat Penat realitzara més de cent quaranta visites a diversos indrets d'aquell antic Regne de València, amb l'objectiu de conèixer la seua història i cultura. El professor Rafael Roca, de la Universitat de València, acaba de recuperar les cròniques d'aquelles excursions culturals, que varen ser publicades majoritàriament al diari *Las Provincias*, dirigit pel poeta i líder del moviment renaixencista a València, Teodor Llorente. Roca les ha arplegades, acompanyades d'un complet estudi introductor i d'un pròleg del professor Antoni Ferrando, al volum *La Renaixença valenciana i el redescobrimient del país. El Centre Excursionista de Lo Rat Penat (1880-1911)*, una obra cabdal per a comprendre les motivacions i projectes dels renaixencistes valencians i, per tant, de tot el moviment que representaven.

Les cròniques, majoritàriament en castellà, i bona part d'elles escrites pel mateix Teodor Llorente, relaten amb fidelitat els viatges —des de l'oratge fins a les complicacions tècniques— en un època de comunicacions difícils. No debades, les excursions, vertebradores del país, es feien en un territori invertibrat, no solament des d'un punt de vista polític sinó també d'infraestructures de transport. Ben palès queda, per exemple, amb l'excursió que una dotzena de socis de Lo Rat Penat feren el 13 de juny de 1884 a l'arc romà de Cabanes, al nord del País Valencià, a una fins feia poc inaccessible regió del Maestrat que només una «*excelente calzada ha hecho accesible*», com comentava el cronista. Arribar, però, demanava hores de tren, en primer lloc; concretament, «*el tren primero de la línea de Cataluña*», que els ratpenatistes agafaren fins a Castelló, on «*saludaban afectuosamente a los buenos amigos que allí les aguardaban, y montando en dos carruajes de camino emprendían el pintoresco que, subiendo por las cuestas de Borriol, conduce a San Mateo y Morella*». El de Cabanes, evidentment, no és l'únic exemple, i és que les excursions demanaven temps. Moltes, de fet, duraven més d'una jornada, unes aventures per a aquells homes de ciutat que, si bé tenien la possibilitat de realitzar-les gràcies a què la majoria gaudien de professions liberals, ben bé podrien haver-ne desistit, ateses les dificultats tècniques. No ho feren, però.

Els del Centre Excursionista de Lo Rat Penat són un gruix de viatges que podem classificar en tres grans grups. En primer lloc, les visites a municipis i ciutats de la geografia valenciana. D'altra banda, les excursions que incloïen un homenatge a diversos homenots de la història valenciana, com ara l'historiador Martí de Vicià i el compositor Francesc Tàrraga. I, per últim, les visites a edificis civils i religiosos de la ciutat de València. A més a més, el Centre Excursionista va dur a terme dues incursions especialment simbòliques, d'una eloqüència històrica i patriòtica evident: d'una banda, la seua particular ruta del Cister, que inclogué visita als monestirs de Poblet i Santes Creus, i a les poblacions catalanes de Valls i Tarragona (1882); i, de l'altra, una excursió a les poblacions aragoneses de Sarrión, Terol, Calataiud i Daroca (1901).

L'interès de l'obra, a banda d'evident, és múltiple. L'antropòleg trobarà descripcions acurades dels costums i conductes de l'època, els protocols a seguir entre les autoritats que rebien els ratpenatistes, la curiositat o la indiferència del poble que es mirava aquells forasters amb barrets de copa des de la

llunyania, el comentari fugaç d'alguns d'ells, el silenci ritual en molts d'altres. El lingüista analitzarà, en els articles escrits en valencià, els models de llengua en prosa que s'assajaven aleshores, dubitatius, necessitats d'una gramàtica pròpia d'emergència, lluny de la pompositat cristal·litzada dels escrits en castellà. Per la seua banda, l'excursionista actual comprovarà les pràctiques d'aquells precursors de les caminades pel país, gent de ciutat en un país majoritàriament rural, que obrien la boca davant les joies naturals, ells, tan urbanament romàntics. L'historiador, al seu torn, llegirà una època a través de documents contemporanis, una sort preciosa que de segur no desestimarà. I l'arquitecte contemplarà, en paraules o en fotografies primerenques, els monuments que contaven la història d'un passat oblidat. Panorames esvaïts del gust d'aquells romàntics de ciutat, com el passeig fantasmal que realitzaren pel monestir de Santa Maria de la Valldigna (1886), una de les excursions més simbòliques de totes les recollides a les cròniques: «*Paredes ruinosas por todas partes, lienzos de muralla derruidos, portales sin puertas, ventanas sin marcos ni postigos, como ojos sin órbitas de un cadáver mutilado*».

D'altra banda, com hem apuntat al començament, les excursions d'aquells Llorente, Pizcueta i Sanchis Sivera, tan aparentment innòcues, eren una manera de conèixer el país, de fer país *avant la lettre*, com encerta Antoni Ferrando al pròleg. No debades, cada excursió suposava conèixer *in situ* la història, la cultura i les possibilitats d'un País Valencià que, malgrat l'avançat procés d'alienació nacional i identitària perquè travessava, s'esforçà a mantenir encesa la flama de la seua personalitat històrica. No es tractava només, per dir-ho així, d'escapades de diumenge entre amics; suposava tota una cerimònia en què entraven les forces vives de cada població de l'antic Regne de València: canonges, alcaldes i dirigents en general, que rebien el missatge dels viatgers. Un regne, ja institucionalment desaparegut, que aquestes excursions ajudaven a mantenir encés en la consciència col·lectiva, com es pot observar ben gràficament en el mapa reproduït en la pàgina 130 del volum. I això era política, al cap i a la fi, i valencianisme —consciència de territori— en una època en què les nostres terres, administrativament, només eren tres províncies de l'Estat espanyol.

D'aquesta manera, el llibre de Roca obliga, almenys, a reconsiderar la visió tradicional, hereva de la majoria de les anàlisis dels anys seixanta, que atorgaven a la Renaixença valenciana una total inoperància política. En aquest sentit, cal no oblidar que, per innocent que fóra, allò que feien els ratpenatistes alçava suspicàcies al si dels poders centrals. Així queda palès en una de les cròniques dels ratpenatistes, concretament la del 14 de novembre de 1908, en què un encès Enric Alberola, aleshores president accidental de Lo Rat Penat, declarava davant l'alcalde i governador d'Alacant: «*demá y sempre mos vejám com á comarques d'una mateixa regió Valencia y Alacant*». Paraules en la llengua oficial de l'entitat, el català, que «*es vostra y nostra, porque tots som germans*». Una declaració que alçà de seguida les suspicàcies del governador, present a l'acte, qui declararia més tard, en to d'advertència: «*si el regionalismo, cuyas palpaciones acababan de hacerle sentir tan hondamente, había de servir para amar a la patria, bendito sea; si, por el contrario, sobre él habían de caer todas las maldiciones de los buenos españoles*».

Així doncs, podem parlar sense embuts d'una obra bàsica per a comprendre el moviment de recuperació lingüística i cultural de finals del segle XIX a terres valencianes, l'anomenada Renaixença. Tot gràcies a un material, en conjunt, de notable interès documental i històric, i de gran utilitat, no sols per al coneixement de la història i del patrimoni paisatgístic i cultural del País Valencià, sinó també per a l'estudi del valencianisme cultural, del periodisme, de l'excursionisme i, com no, de la geografia humana i popular de l'època de la Restauració. Més d'un centenar d'excursions que, tal com ha assenyalat recentment l'escriptor Josep Piera al llibre *El somni d'una pàtria de paraules*, varen ser «ideades per a un coneixement millor del territori natural, històric i cultural dels valencians; o el que és el mateix, per a interioritzar la diversitat del paisatge, i la varietat del paisanatge, quant a costums, tradicions, parles, danses, músiques...».

Carles Fenollosa Laguarda
(Universitat de València)

Ogando, Iolanda & Tato, Laura (ed.): *Textos recuperados de Galo Salinas a Castelao*. A Coruña. Universidade da Coruña, 2012, ISBN: 978-84-9749-533-2.

Algúns libros parecen condenados a sentir só a ollada do erudito, tantas veces inxustamente sinalado como coleccionista de minucias. Acéptase, sen razón, que a publicación de textos do pasado só pode suscitar a curiosidade do arqueólogo, do historiador literario. Quizás por iso convén defender que todo libro é unha oferta ao lector, coa única condición de que este sexa un curioso, a ser posible un curioso impertinente. Por isto esta recensión quere ser fundamentalmente unha invitación, case unha provocación, á lectura, porque toda obra está sempre preñada de novas e novidades para un receptor atento e sensible.

Recuperar é un verbo fértil, cheo de matices, *recuperar* é devolver ao coñecemento de todos o que estaba perdido, agochado, esquecido pero *recuperar* é tamén «devolver a saúde», achegar sen as cicatrices dos ruídos comunicativos. O título pois, dá conta do labor das editoras, un labor culminado con pleno éxito.

O prólogo de Laura Tato ten a virtude de situarnos no lugar exacto para a observación, para achegarse ao texto. Sinala todas aquelas características e circunstancias precisas para entender o contexto, o mundo en que foi creado. Achega o dato erudito ben sexa este a relación do escrito con outros do mesmo escritor como acontece no *Proieuto de teatro galego ó xeito do da «chauve souris»* de Castelao, ou cos doutros autores como, por exemplo, en *O chufón, comedia dramática en dous actos* de López Castiñeiras¹, coa época, cos receptores, sexan estes os espectadores dunha representación, os destinatarios dunha

¹ Téñase en conta que esta obra non é senón a edición dun texto que serviu de base para a elaboración doutro e ten como intención mostrar a súa débeda.